

РОЗДІЛ 1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 340.13

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.78.1.1>

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОВИХ СТИМУЛІВ В РАМКАХ СУЧАСНОЇ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ

Борщевський І.В.,

кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри загальноправових дисциплін та міжнародного права Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, e-mail: tibalt_z@ukr.net

Гринь О.Д.,

кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри загальноправових дисциплін та міжнародного права Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, e-mail: okgrin2010@gmail.com

Борщевський І.В., Гринь О.Д. Дослідження правових стимулів в рамках сучасної юридичної науки.

В сучасній загальнотеоретичній юриспруденції залишається дискусійним питання про вплив праворозуміння на формування правової культури особистості та суспільства в цілому, виходячи з того, що уявлення про право в його внутрішньому та зовнішньому виразі лежать в основі поведінки особистості.

У статті представлена інтерпретація правових стимулів з позиції функціонального підходу, крім того, зазначено, що коріння правового стимулювання знаходяться у далекому минулому, а об'єктивна необхідність його обумовлена постійним прагненням людини отримати відповідну винагороду. Норми права, які закріплюють дозволи, заборони та заохочення, не можуть мати однакової будови, оскільки за мету вони мають досягнення прямо протилежні цілі.

Найважливіше значення у формуванні та активізації корисної правомірної поведінки відіграє його стимулювання. При цьому від стимулювання як процесу впливу на мотивацію поведінки суб'єктів права слід відрізнити категорію правовий стимул – як засобу такого впливу. У найзагальнішому вигляді правові стимули є видом правових засобів та забезпечують відповідні заохочення у окремих галузях права, що обумовлює дослідження правових стимулів на галузевому рівні серед науковців, наприклад, у трудовому праві, сімейному праві та інше.

Встановлено, що проблема правового стимулювання правомірної діяльності виступає в якості однієї з актуальних та значущих на сучасному етапі розвитку суспільства. Стає очевидним, що з переходом до іншого світогляду, іншим формам впливу суб'єктів суспільства необхідно змінювати парадигму правового мислення від правового тлумачення як примусової сили до розуміння права як інструменту задоволення інтересів членів суспільства. Безумовно, з цього приводу у правовій науці зроблено досить багато, однак, на рівні теорії права необхідно вирішувати проблему зміни концептуального механізму правового забезпечення правомірної діяльності.

У загальному вигляді, правові стимули виступають видом правових засобів, що забезпечують реалізацію права, зв'язок між цілями правового регулювання та його соціокорисними результатами.

Ключові слова: право, правовий стимул, правомірна поведінка, правове стимулювання, правові засоби, мотивація.

Borshevsky I., Hryn O. Research of legal incentives within modern legal science.

In modern general theoretical jurisprudence, the question of the influence of legal understanding on the formation of the legal culture of an individual and society as a whole remains a debatable issue, based on the fact that ideas about law in its internal and external expression are the basis of an individual's behavior.

The article presents the interpretation of legal incentives from the standpoint of a functional approach, in addition, it is noted that the roots of legal incentives are in the distant past, and its objective necessity is due to a person's constant desire to receive an appropriate reward. Norms of law, which establish permissions, prohibitions and incentives, cannot have the same structure, since they aim to achieve directly opposite goals.

Its stimulation plays the most important role in the formation and activation of useful legal behavior. At the same time, the category of legal incentive as a means of such influence should be distinguished from stimulation as a process of influence on the motivation of the behavior of legal subjects. In the most general form, legal incentives are a type of legal means and provide appropriate incentives in certain branches of law, which conditions the study of legal incentives at the sectoral level among scholars, for example, in labor law, family law, and others.

It has been established that the problem of legal stimulation of legal activity is one of the most relevant and significant at the current stage of society's development. It becomes obvious that with the transition to a different worldview, other forms of influence of the subjects of society, it is necessary to change the paradigm of legal thinking from legal interpretation as a coercive force to an understanding of law as a tool for satisfying the interests of members of society. Undoubtedly, quite a lot has been done on this matter in legal science, however, at the level of legal theory, it is necessary to solve the problem of changing the conceptual mechanism of legal support of lawful activity.

In general, legal incentives are a type of legal means that ensure the implementation of law, the connection between the goals of legal regulation and its socially beneficial results.

Key words: law, legal incentive, lawful behavior, legal incentive, legal means, motivation.

Постановка проблеми. У правовій науці серед вчених немає єдності думок щодо розуміння правової культури, під якою більшість розглядають складне соціальне явище, яке можна аналізувати в соціологічному, філософському, а також антропологічному аспектах. Крім того, правова культура втілюється у всіх явищах, пов'язаних із правом, а саме, у правовій науці, юридичній практиці, правовому вихованні, правовій освіті тощо, а, як відомо, носієм правової культури може виступати виключно людина, яка також виступає суб'єктом її реалізації, шляхом здійснення ідей, концепцій, поглядів та норм у своїй поведінці. Правові стимули виступають складовим елементом як права загалом, так й правової культури, зокрема, а питання правового стимулювання перебували у центрі уваги вчених різних часів, і різних історичних епох. Однак на сьогоднішній день у сучасній державі не до кінця розроблено та вдосконалено механізми соціального впливу та стимулювання на свідомість та поведінку людей. Саме тому можна наголосити на актуальності та значущості досліджуваної проблеми в рамках сучасної юридичної науки.

Стан опрацювання теми. Відповідні потреби розвитку суспільства вимагають розробки та реалізації правового впливу правового стимулювання, що в свою чергу підкреслювали ще представники дореволюційної юридичної науки початку ХХ ст., які внесли суттєвий вклад у дослідження мотивів та стимулів людської поведінки (Б.А. Кістяківський, П.І. Новгородців, Л.І. Петражицький, Г.Ф. Шершеневич та інші).

Проблема правових стимулів у праві цікавила ряд зарубіжних та вітчизняних науковців, серед яких: Р. Калюжний, О. Лапка, Т. Пікуля, В. Красовська, І. Луценко, С. Огірок тощо.

Деякі проблеми знайшли достатнє відображення у працях представників загальнотеоретичної та галузевих юридичних наук: О. Кисельової (поняття, ознаки, цілі та функції стимулів та обмежень як особливого методу правового регулювання); В. Дяченко (стимули як основний юридичний засіб заохочувально-правової політики); В. Баранова, Н. Гущиної (поняття, функції, механізм реалізації, ефективність стимулювальних норм); В. Ниркова (стимули та заохочення як парні юридичні категорії); Л. Ухової (стимули та обмеження у сфері трудових відносин); Х. Алікперова (стимули та обмеження у кримінальному та кримінально-виконавчому праві), Н. Лайченкової (стимули у податковому праві), М. Титаренко (стимули для публічних службовців у зарубіжних країнах) тощо.

Мета статті полягає у визначенні поняття та основних ознак «правового стимулювання», розкритті сутності категорії «правові стимули» та дослідженні їх значення у сучасній юридичній науці з урахуванням окремих аспектів їх застосування в сучасних умовах правової дійсності.

Виклад основного матеріалу. За допомогою волі, яка виступає засобом, що належить виключно людині та допомагає їй керувати своєю поведінкою, щоб правова мотивація була ефективна, правові стимули мають відповідати цінностям особистості. Ефективність дії правових стимулів безпосередньо залежить від рівня правової культури особистості, її здатності усвідомлювати, оцінювати та використовувати переваги права як загального регулятора поведінки.

З точки зору функціонального підходу правові стимули можна розглядати як комплексний правовий інститут, тобто, сукупність норм права, що впливають на свідомість суб'єктів з метою формування в них стійких мотивів до правомірної та надправомірної поведінки. Правові стимули змістовно пов'язані як із суб'єктивними правами, так й з юридичними обов'язками. Суб'єкту надається право задовольнити свої потреби та інтереси шляхом використання нормативно закріпленого заходу можливої поведінки, що дозволяє йому отримати певні переваги в порівнянні з тими особами, які добровільно відмовилися від використання суб'єктивного права.

Варто погодитися зі вченими-юристами, а саме – Р.А. Калюжний, О.Я. Лапка, Т.О. Пікуля, які зазначають, що правовий стимул – «це не тільки внутрішній збуджуючий фактор, елемент суб'єктивної сторони поведінки, але й зовнішній фактор, який закладений у законодавстві і впливає на особу ззовні, створюючи при цьому умови для задоволення її потреб та інтересів» [1, с. 12].

В.В. Лазарев зазначає у своєму дослідженні, що за останні роки інтерес до проблем правового стимулювання значно зріс та в роботах низки вчених відзначаються різні аспекти дії правових стимулів [2, с. 163].

Тому, на його думку, дослідження означеного питання є вкрай важливим, оскільки правові стимули надають суб'єктам правовідносин гарантовану державою можливість свободи дій для досягнення певного блага [3, с. 117-118]. Будь-яка правова норма, яка містить правовий стимул, передбачає наявність відповідного правового обмеження в кореспондованій їй нормі права – не порушувати надану особі можливість, не перешкоджати особі в досягненні соціального блага. Правові стимули містять в собі можливості для максимально повного задоволення інтересів суб'єктів [4, с. 56].

Цікаву думку з приводу цього наводить В.С. Тарасенко, який зауважує на тому, що низький рівень народжуваності, який має місце в нашій країні, загалом на сьогодні обумовлений як об'єктивними, так і суб'єктивними причинами, такими, як: зниження рівня життя, економічна криза, безробіття, знецінення доходів населення, неякісна медична допомога, підвищення захворюваності серед населення, воєнні дії в країні, виїзд на постійне або тимчасове місце проживання в інші країни, невпевненість у завтрашньому дні тощо, а однією з головних причин негативної динаміки народжуваності в Україні є недостатня забезпеченість соціальними гарантіями громадян з боку держави та неефективний соціальний захист сімей з дітьми [5, с. 67–70].

І.М. Луценко розглядає в своїй науковій праці інші умови забезпечення ефективності процесу правового стимулювання, серед яких називає: відповідність правових стимулів потребам, інтересам, мотивам суб'єктів правового стимулювання; дотримання принципів правового стимулювання; досконалість механізму правового стимулювання; врахування індивідуальних психофізіологічних характеристик та специфіки діяльності кожного суб'єкта правового стимулювання; своєчасність та відповідність застосування правових стимулів у процесі правового стимулювання; комплексне використання правових стимулів; чітку визначеність та взаємоузгодженість цілі [6, с. 13].

Р.А. Калюжний, називає правове стимулювання «одним із найбільш ефективних легальних і одночасно легітимних способів впливу на поведінку особи, яке дозволяє підтримувати на належному рівні соціально-корисну поведінку суб'єкта, крім того підштовхує її до самовдосконалення та особистісного росту» [1, с. 76].

О.Ф. Скакун розглядає правові стимули через призму співвідношення з правовим впливом, де саме правові стимули виступають засобами останнього. Так, на її думку, правовий вплив з усією його багатоманітністю здійснюється на суспільне життя, свідомість та поведінку людей за допомогою правових та неправових засобів, при чому правовий вплив здійснюється на суб'єктів двома шляхами: інформаційним та ціннісно-орієнтаційним, а також завдяки правовому вихованню, пропаганді правових знань та юридичній освіті [7, с. 350].

З метою всебічного розкриття сутності категорії «правове стимулювання», слід визначити ряд його ознак, а саме:

1) пов'язані зі сприятливими умовами для здійснення власних інтересів особистості, так як виражаються в обіцянці або надання цінностей, а іноді у скасуванні або зниженні міри позбавлення цінностей (наприклад, скасування або зниження міри покарання є стимул);

2) повідомляють про розширення обсягу можливостей, свободи, бо формами прояву правових стимулів виступають суб'єктивні права, законні інтереси, пільги, привілеї, імунітети, надбавки, доплати, компенсації, заохочення, рекомендації;

3) висловлюють собою позитивну правову мотивацію;

4) спрямовані на впорядковану зміну суспільних відносин, виконують функцію розвитку соціальних зв'язків;

5) припускають підвищення позитивної активності [3, с. 117].

Визначивши поняття і основні ознаки правового стимулювання, Р.А. Калюжний визначає його основні цілі: «...цілі правових стимулів зумовлюються потребами та інтересами як особи, так і суспільства. Саме ціль, стає стимулом до дії, виступає у якості причини виникнення відповідної поведінки особи» [1, с. 25].

При правовому стимулюванні, як зазначає А. Баран, здійснюється безпосередній цілеспрямований правовий вплив на поведінку особи з боку стимулювального суб'єкта. В цьому процесі останній застосовує усі можливі правові засоби (правові стимули), які спонукають особу до певного діяння [8, с. 34]. Усі дії стимулювального суб'єкта, на думку С.С. Огірок, направлені на отримання бажаного результату в процесі діяльності об'єкта стимулювання [9, с. 10, 12].

Правове стимулювання є категорією права та виконує досить широке коло функцій, до яких А. Баран відносить: загально-соціальні функції (мотиваційна, організаційна, прогностична, гарантуюча, комунікативна, оціночна, соціального контролю, виховна) та спеціально-юридичні функції (праворегулятивна, правостримуюча). Однією із головних функцій правового стимулювання є мотиваційна функція. Отже, правове стимулювання має широке функціональне застосування з метою впливу на поведінку суб'єктів права. Як загально-соціальні, так і спеціальносоціальні – функції правового стимулювання спрямовані на створення умов для розвитку ініціативи, творчості заохочуваних суб'єктів права, а також для відвернення їх неправомірної поведінки та забезпечення дієвості юридичних норм [8, с. 36].

Висновки. Отже, правові стимули розглядаються як норми, що передбачають правову можливість особи отримати нагороду у вигляді матеріальних та моральних благ за публічно визнані заслуги, що виражаються у належному виконанні та (або) перевиконанні юридичних обов'язків. Заслуга має місце лише у тому випадку, коли особа виконує обов'язки. Так, можна наголосити на тому, що соціально-активна правомірна поведінка поділяється на поведінку, пов'язану з активним використанням своїх суб'єктивних прав, та поведінку, що виражається в сумлінному виконанні юридичних обов'язків.

Правові стимули відрізняються тим, що вони спричиняють стимульованій особі настання завжди позитивних наслідків як юридичного, так і морального характеру (почуття виконаного обов'язку, щастя, успіху, радості від досягнення поставленої мети, отримання визнання з боку оточуючих). Вони дозволяють суб'єкту змінити свій внутрішній стан – відчуття потреби (нестачі чогось) змінюється емоційно привабливим станом її задоволення. Визнання юридичної відповідальності різновидом правових стимулів у юридичній науці відноситься до дискусійних питань, при розгляді якого ми виходимо з того, що людиною рухає мотив.

Процес формування мотиву складний, він починається з виникнення потреби особистості та завершується виникненням наміру і спонукання до досягнення мети. Класична психологія розрізняє два різновиди мотивації: мотивацію «досягнення успіху» (мотивацію «пряника», засновану на можливості задовольнити свої домінуючі потреби та інтереси) та мотивацію «уникнення невдач» (побудовану на страху). Правомірна поведінка виступає як результат і позитивної, і негативної мотивації. Обійтися лише однією мотивацією неможливо, та й не потрібно. Вони мають різний механізм дії, різну цільову установку, при чому, позитивна мотивація має низку істотних переваг, вона виступає джерелом руху, спонукає до натхнення. Негативна мотивація змушує чинити саме так, а не інакше. Для неї характерний примус, певний тиск, і хоча вона називається негативною, має низку безперечних переваг, оскільки змушує суб'єкта виважено приймати рішення, бути завбачливим та уважним. Правовий стимул та юридична відповідальність, безперечно, формують певні мотиви, але механізм їх формування є прямо протилежним за своїм характером. Правові стимули діють за принципом симпатії, вони формують позитивні емоції, засновані на можливості особи отримати необхідне задоволення. Юридична відповідальність мотиваційно не менш сильна, однак в її основі діє інший принцип – принцип антипатії. Особа не вчиняє правопорушення, оскільки усвідомлює необхідність правомірної поведінки, або відмовляється від неправомірного діяння через страх покарання, тому юридична відповідальність може бути визнана правовим стимулом. Правові стимули дуже різноманітні, вони можуть бути

приватноправовими та публічно-правовими, простими та складними, формальними та реальними. Правові стимули можна класифікувати стосовно видів юридичної діяльності – виділяти, наприклад, правові стимули у правотворчій та правозастосовчій діяльності.

Правові стимули відрізняються від інших видів правових норм тим, що вони приносять людині задоволення, створюючи психологічно комфортний стан задоволення та очікування. В одних випадках особа здійснює рекомендовані дії та розраховує на настання певних позитивних для неї наслідків, які передбачені нормами діючого законодавства, наприклад, отримання премії, винагороди, пільги та інше, а в інших випадках діє неусвідомлено, за допомогою моральних принципів, обов'язків, не замислюючись над отриманням нагороди.

Підсумовуючи, слід зазначити, що у юридичній науці досі немає єдиного визначення категорії «правовий стимул». Більшість вчених розглядають правові стимули стосовно інформаційно-психологічного рівня дії права. Загалом, можна констатувати, що правові стимули слід досліджувати комплексно з огляду на всі аспекти правового впливу, тільки в цьому випадку ми отримаємо реально діючі правові стимули, що ефективно впливають. При визначенні поняття «правового стимулу» необхідно враховувати низку методологічних посилок.

По-перше, не варто забувати про те, що поняття «стимул» та «правовий стимул» не тотожні, де стимул у сенсі слова – це спонукання до дії, а правовий стимул – це законодавчо закріплений вплив. Стимул стає правовим лише в тому випадку, якщо він отримує відповідне нормативне закріплення, що тягне появу в нього нових правових якостей.

По-друге, визначення поняття «правового стимулу» істотно відрізнятимуться залежно від рівня дії права. З погляду функціонального підходу правовий стимул – це комплексний юридичний інститут, тобто сукупність норм, які закріплюють позитивні засоби на свідомість і психіку людини з метою посилення мотивації правомірної поведінки особи.

Список використаних джерел:

1. Каложний Р.А., Лапка О.Я., Пікуля Т.О. Правові стимули в механізмі правового стимулювання. К.: МП Леся, 2013. 204 с.
2. Смолярова М.Л. Поняття та сутність стимулів у трудовому праві. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Юридичні науки*. 2017. Вип. 5, т. 1. С. 163–166.
3. Лазарєв В.В. Правовий стимул та його цілі. *Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми: тези доп. Учасників міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 17 травня 2019 р.)* МВС України. нац. ун-т внутр.справ; Консультація місія Європейського Союзу. Харків : ХНУВС, 2019. С. 117-118.
4. Красовська В.Г. Дія правових стимулів та обмежень в механізмі правового регулювання. *Часопис Київського університету права*. 2009. № 1. С. 55–60.
5. Тарасенко В.С. Правові стимули підвищення народжуваності в Україні. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2018. Вип. 32. С. 67–70.
6. Луценко І.М. Правові стимули: теоретико-правові засади та механізм реалізації: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2009. 17 с.
7. Скакун О.Ф. Теорія права та держави: Підручник. К.: Алерта; КНТ; ЦУЛ. 2010. 520с.
8. Баран А. Правові стимули: теоретико-правові засади. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Юридичні науки*. 2020. Т. 7. № 3. С. 31–37.
9. Огірок С.С. Потреби і стимули як системо-утворюючі фактори розвитку особистості (на матеріалах педагогічної спадщини А.С. Макаренка та сучасних педагогів-новаторів): автореф. дис... канд. пед. наук: спец. 13.00.01 “Загальна педагогіка та історія педагогіки”. Луганськ: Луган. держ. пед.ун-т ім. Т. Шевченка, 2000. 20 с.